

Grepl, Miroslav

K prozodickým indikátorům ilokučních funkcí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1993, vol. 42, iss. A41, pp. [7]-11

ISBN 80-210-0883-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100628>

Access Date: 03. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MIROSLAV GREPL

K PROZODICKÝM INDIKÁTORŮM ILOKUČNÍCH FUNKCÍ

1. V tomto příspěvku chceme na několika příkladech ukázat, jak se intonace ve spojení s větovým nebo úsekovým přízvukem, tedy jako tzv. intonační centrum (dále IC), podílí na indikaci komunikačních (ilokučních) funkcí výpovědi.

Pokud jde o popis intonačních t y p ů v češtině, vycházíme z práce Fr. Daneše (1957). Považujeme ji totiž stále za nejlepší východisko pro studium nejrůznějších funkcí, které intonace v komunikátech může plnit. Pro nás je důležitá zvláště kapitola s názvem *Fonologický systém intonačních kadencí*. Využíváme jak Danešovy terminologie, tak způsobů grafického znázornění, a tím tedy na ně odkazujeme.

2. Úkolem lingvistiky vycházející z teorie řečových aktů (J. L. Austin 1962 a J. R. Searle 1969) není **ch a r a k t e r i z o v a t** druhy a typy ilokucí pomocí souborů podmínek nutných a dostačujících k jejich úspěšné realizaci, nýbrž **p ř i ř a z o v a t** k nim způsoby a prostředky, kterými mohou být v konkrétním jazyce indikovány. Jen tak může lingvistika této v podstatě filozofické, a tedy univernální teorie, jejíž smysl tkví v tom, že chápe mluvení (užívání jazyka) jako druh účelného j e d - n á n í, plodně využít k hlubšímu poznání j e d n o t l i v ý c h j a z y k ů, popřípadě k jejich konfrontaci, tj. učinit z ní nástroj k n o v ý m i n t e r p r e t a c í m j a z y k o v ý c h v ý r a z ů, k odhalování takových jejich stránek a vlastností, které v rámci tzv. systémové lingvistiky různého ražení nutně zůstávaly nepovšimnuty nebo v pozadí.

2. 1. Zakladatelé teorie řečových aktů vycházeli při j a z y k o v é i n d i k a c i ilokučních funkcí p ř e v á ž ě z tzv. explicitních performativních formulí. Je to pochopitelné. Tyto formule (a) **d o k a z u j í**, že mluvčí opravdu tím, co říká, něco dělá (*Křtím tě ve jménu Otce . . . ; Radím ti (tímto), aby ses mu omluvil*); (b) jsou univernální. Upozorňují však – v obecné poloze – i na jiné možné prostředky: modus, intonace, přízvuk, slovosled, adverbialní výrazy (v našem pojetí spíše výrazy povahy částicové), interpunkce. Připouštějí možnost existence prostředků dalších. Patří sem podle našeho mínění také modální slovesa a predikativa, zvláště v jejich p r e s k r i p t i v n í m u ž i t í, a negace. Pro češtinu je třeba počítat rovněž s využitím vidu. Konkrétně a systematicky se však

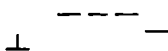
analýzou těchto prostředků jako indikátorů ilokučních funkcí ani Austin, ani Searle nezabývají. S jistým politováním to Searlovi vytýká G. Leech (1983): „ . . . but in practice, the use of devices other than performatives ist not developed or illustrated in his work.” Tato námitka je však lichá: teorie řečových aktů by tím pozbyla svůj filozofický a univerzální charakter; musela by vycházet z konkrétního jazyka, respektovat jeho možnosti.

2. 2. Nabízené šance se však chopila lingvistika. Snaží se hledat a identifikovat prostředky, které v daném jazyce slouží jako indikátory ilokučních funkcí, přesněji řečeno, které je možno posuzovat i z tohoto hlediska. Zpočátku dělala lingvistika chybu v tom, že hodnotila jednotlivé prostředky (modus, slovosled, intonaci, přízvuk, částice aj.) izolovaně. Postupně se dospělo k poznání, že je třeba chápat je jako indikátory ilokučních funkcí ve vzájemné kooperaci, tedy jako jisté ustálené (konvencionalizované) konfigurace nesoucí jako svou sémantickou složku nějaký ilokuční potenciál. Nejlépe to snad vyjádřil G. Hindelang (1983): „Das spezielle Interesse einer linguistischen (prolož. námi) Sprachhandlungstheorie besteht darüber hinaus darin, für eine bestimmte Einzelsprache, wie z. B. das Deutsche, die konventionelle Beziehung zwischen den Äußerungsakten und den illokutionären Akten zu erforschen. Das Hauptaugenmerk bei der Analyse der Äußerungsakte liegt dabei auf der sprachlichen Gestalt der Äußerungen, d. h. auf den syntaktischen und lexikalischen Eigenschaften der Äußerung, oder, wie hier gesagt werden soll, auf den Äußerungsformen. Es wird also gefragt, welche Äußerungsformen sind geeignet für den Vollzug welcher illokutionärer Akte, bzw. durch welche Äußerungsformen kann man konventionellerweise die einzelnen illokutionären Akte vollziehen.”

Máme dnes už v duchu tohoto postulátu zpracovány v rozsáhlých monografiích, hlavně německy psaných (viz bibliografii), všechny hlavní typy ilokučních aktů, tj. detailně popsány i jejich možné realizační výpovědní formy. Je však s podivem, že autoři mezi jejich konstituenty nezahrnují ani intonaci, ani jiné prozodické prostředky. Obvykle se sice někde v úvodu obecně konstatuje závažnost podílu intonaci na signalizaci ilokučních funkcí, ale konkrétně se k nim nepřihlíží. Tento nedostatek se „řeší” poznámkami typu: „ . . . und wir setzen dabei voraus, daß die Äußerungsformen jeweils passend intoniert werden.” (Hindelang 1983).

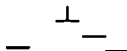
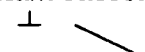
3. Domníváme se, že bez zřetele k souhře prostředků „čistě” jazykových s prostředky prozodickými, zvláště s intonací a větnými přízvuky, těžko můžeme dospět k registraci a popisu ilokučních výpovědních forem, tj. výpovědních útvarů nesoucích už mimo komunikační kontexty jisté ilokuční potenciály. Je pravda, že v jednotlivých výpovědních formách má ten nebo onen výstavbový element pozici dominantní; vždy však je nějak svázán s prvky jinými, tj. podílí se na indikaci dané ilokuční funkce v souvislosti s nimi. Doufáme, že i tuto tezi se nám rozbohem našich příkladů podaří prokázat.

3. 1. V češtině existují interogativní formy typu

(1) *Kam že odešel?*

Od „normálních“ otázek doplňovacích se liší formou i funkcí. Po stránce formální je pro ně příznačné to, že obsahují částici *že*, často ve spojení se slovesem (2. os.) *řikáš* (*Kam říkáš že odešel*). Jejich tradiční syntaktická analýza je obtížná, ba nemožná. Navíc mají antikadenci: jsou tedy intonovány jako otázky zjišťovací. Nezanedbatelné není ani to, že IC je umístěno na tázacím slově. Funkčně jde o tzv. otázky „ověřovací“: slouží k ověření informace, které mluvčí buď špatně rozuměl, nebo která byla pro něho tak neočekávaná, překvapující, že považuje za potřebné dát si ji zopakovat.

„Normální“ doplňovací otázky výrazy *že*, *řikáš že* neobsahují. Mají také výrazně jinou intonaci: stoupavě klesavou kadenci s IC buď na konci (2), nebo na tázacím slově (2'), pokud je tázací slovo centrem jádra výpovědi:

(2) *Kam odešel?*(2') *Kam odešel?*

„Normální“ doplňovací otázky mohou být iniciační, tj. mohou rozhovor začínat; otázky „ověřovací“ jsou vždy jen reaktivní.

3. 2. Zajímavé jsou věty typu (3).

(3) *Ta lampa se převrátí; Ten pes kouše; Šéf se rozčílí; Matka se bude zlobit.*

Jsou-li vyslovovány s normální „oznamovací“ intonací, tj. s klesavou nebo stoupavě klesavou kadencí, pak není z jejich formy jasné, jak jsou míněny. Jejich konkrétní (aktuální) ilokuční funkce je plně determinována (indikována) komunikační situací (kontextem). Platí-li však jinak než jako pouhá „konstatace“, tedy např. jako „výzva“, „námitka“ nebo „varování“, pak jejich (propoziční) obsah nabývá vzhledem k těmto ilokučním funkcím povahy zdůvodnění. Mínil-li mluvčí takové výpovědi jako „varování“, může být tato jeho intence signalizována speciální intonací – tzv. stoupavě klesavou polokadencí.

(3') *Ta lampa se převrátí?!*

Polokadence normálně signalizují neukončenost (neuzavřenost) promluvy. To platí i pro uvedenou polokadenci stoupavě klesavou. Její zvláštnost je však v tom, že může některé typy výpovědi uzavírat. Signalizuje v takových případech postoj „nejistoty“, „obavy“. Protože v našich příkladech plyne obava z toho, aby nenastaly důsledky v nich vyjádřené, stává se v nich tato intonace zprostředkovaným signálem

„varování“. Bylo by tedy možné nazývat ji v těchto typech intonací „varovnou“. K tomu je třeba dodat, že ani v tomto případě není „varování“ indikováno jen intonací: přísudek musí mít buď formu přítentu, nebo futura.

3. 3. Zajímavé jsou z hlediska intonace výpovědní formy s částicí *přece*.

(4) *Přece jsem ho poznal!*

┆
┆ ───────────

(4') *Přece jsem ho poznal!*

── ─ ─ ─ ┆ ─

Obě výpovědi mají stoupavě klesavou konkluzivní kadenci, tzv. zvolací. Liší se však v umístění IC, a tím i funkčním potenciálem. Vy-slovením výpovědi (4) signalizuje mluvčí „uspokojení“ nad tím, že nastalo to, co už (ani) neočekával. Výpověď (4') platí zpravidla jako „námitka“ nebo „odmítnutí“ (*Přece se ho nebudu prosit!*).

3. 4. Za zamyšlení stojí také výpovědní útvary typu (5) a (5').

(5) *On je už **dost** starý na to, aby ty děti uhlídal.*

(5') *On je už **starý** na to, aby ty děti uhlídal.*

V konstrukci (5) je IC umístěno na částici (příslovci) *dost*; v konstrukci (5') na adjektivu *starý*. Tím je signalizován protikladný význam obou konstrukcí. Smysl konstrukce (5) lze parafrázovat takto: „On je už dost starý, takže m ů ž e ty děti uhlídat.“ Smysl konstrukce (5') je tento: „On je už dost starý, takže n e m ů ž e ty děti uhlídat“. Tento sémantický rozdíl předurčuje různé ilokuční využití obou struktur: konstrukce (5) lze užít jako „návrhu“, „doporučení“, kdežto konstrukce (5') spíše jako „námitky“, „protestu“, „odmítnutí“.

3. 5. Nakonec si všimneme jevu komplikovanějšího, ale o to zajímavějšího. Představme si situaci, v níž někdo pronese následující větu s kondicionálem v 1. os. sg.

(6) *Zahrál bych si šachy*

── ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─

Má normální „oznamovací“, tedy klesavou kadenci s IC na první slabice ce posledního slova *šachy*. Spolu s kondicionálem (přítomným) a 1. os. sg. signalizuje tato výpovědní forma „přání“ a v důsledku toho i „návrh“, „nabídku“ adresátovi. Změňme nyní slovosled tak, aby výraz *šachy* stál na začátku věty a výraz *zahrál* na jejím konci:

(6') *Šachy bych si zahrál!*

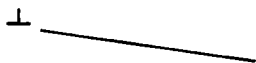
── ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─
┆ ─ ─ ─ ─ ─

Zároveň se slovosledem se změnila i intonace: místo klesavé konkluzivní kadence má tato konstrukce kadenci stoupavě klesavou s IC na *zahrál*. Pronesením takové výpovědní formy nedělá mluvčí „přání“, návrh“, nýbrž

„souhlas“ s něčím návrhem (nabídkou). Takové výpovědi mohou být proto jen reaktivní.

Pokračujme však dále. Ponechme slovosled (6') nezměněný, ale přenesme IC na začátek věty, tj. na slovo *šachy*.

(6'') *Šachy bych si zahrál.*

Jakou ilokuční funkci může pronesení takového výpovědního útvaru indikovat? Domníváme se, že platí jako „odmítnutí“ nějakého návrhu (např. zahrát si karty), ale zároveň také jako „protinávrh“ zahrát si něco jiného, tj. šachy.

4. Snad se nám podařilo na několika vybraných příkladech prokázat nezbytnost zkoumání intonace z hlediska její účasti na signalizaci ilokučních funkcí výpovědí, a to v souhře s jinými prostředky. Zároveň považujeme tento příspěvek za další podnět k potřebě zkoumat jazyk v procesech řeči, tedy nikoli v jeho abstraktní, statické systémové projekci.

LITERATURA

- AUSTIN, J. L.: *How to do Things with Words*. Ed. J. O. Urmson. London – Oxford – New York 1962.
- DANĚŠ, F.: *Intonace a věta ve spisovné češtině*. Praha 1957.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: *Skladba spisovné češtiny*. Praha 1986.
- GRAFE, J.: *Sich festlegen und verpflichten. Die Untertypen kommissiver Sprechakte und ihre sprachlichen Realsierungsformen*. Münster – New York 1990.
- HINDELANG, G.: *Auffordern. Die Untertypen des Aufforderns und ihre sprachlichen Realsierungsformen*. Gröppingen 1978.
- HINDELANG, G.: *Einführung in die Sprechakttheorie*. Tübingen 1983.
- LEECH, G. N.: *Principles of Pragmatics*. London – New York 1983.
- ROLF, E.: *Sprachliche Informationshandlungen*. Göttingen 1983.
- SEARLE, J. R.: *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge 1969.
- ZILLIG, W.: *Bewerten. Sprechakttypen der bewertenden Rede*. Tübingen 1982.
- ZIMMERMANN, W.: *Fragehandlungen und Fragewerben*. Erlangen 1988.

ZU PROSODISCHEN INDIKATOREN ILOKUTIVER FUNKTIONEN

Die sprechakttheoretisch fundierte Linguistik versucht den einzelnen illokutiven Funktionen entsprechende, d. h. in einer bestimmten Sprache konventionalisierte (illokutive) Äußerungsformen zuzuordnen. Dabei werden jedoch oft Intonation und Satzakkzent ignoriert. In diesem Aufsatz versucht Autor auf ausgewählten Beispielen zu zeigen, daß es ohne Rücksicht auf die Kooperation der Intonation und Satzakkzent mit den anderen möglichen Indikatoren illokutiver Rollen nicht möglich ist, ein illokutives Potential solcher (illokutiven) Äußerungsformen zu bestimmen (charakterisieren).

